

رو به سوی جبل عامل کندوکاوی در مهاجرت سادات و خاندان‌های بزرگ سیادت

رسول سعیدی زاده*

چکیده

در این مقاله تاریخچه شیعیان جبل عامل با تأکید بر نحوه مهاجرت و نشو و نمای سادات علوی در منطقه لبنان از جمله سید عبدالحسین شرف‌الدین به صورت اجمالی مورد بحث قرار گرفته است.

مقدمه

پس از رحلت رسول اکرم ﷺ و شهادت تعدادی از ائمه اطهار علیهم‌السلام، گروهی از فرزندان و نوادگان آن‌ها به خون‌خواهی از پدران و اجداد خود برخاستند. آنان در حرکت خود، با حکومت‌های مفسد زمان روبه‌رو و مجبور به مهاجرت به نقاط گوناگون گردیدند. دسته‌ای به ایران و دسته‌ای دیگر به شام و سایر نواحی رفتند. از جمله مکان‌هایی که «طالبین» به آنجا مهاجرت کردند «جبل عامل» بود.

«جبل عامل» با فلسطین و قدس رابطه دارد، محل نزول وحی بر پیغمبران است، در هر گوشه و کنار آن مقبره پیغمبری وجود دارد؛ همان‌گونه که در ایران با فراوانی امام‌زادگان روبه‌رو هستیم.^(۱)

قاضی نورالله شوشتري در توصيف «جبل عامل» مي‌نويسد:

«تجلّی انوار رحمت الهی همیشه شامل اهل جبل عامل بوده و نور محبت خاندان از ناصیه ایمان ایشان چون بارقه‌ای نور از شاهرق طور ظهور می‌نموده و هیچ قریه‌ای از آن نیست که جمعی از فقها و فضلاى امامیه در آنجا نباشد.»^(۲)

جبل عامل مرکز علم و علما بود. علمای آنجا در تبلیغ امور دینی، دارای مهارت و سابقه بودند. در دوران فرمان‌روایی صفویان بر ایران (۹۰۷-۱۱۳۵ ق)، گروهی از آنان به دعوت پادشاهان صفوی به ایران آمدند. اولین و معروف‌ترین آن‌ها شیخ علی بن عبدالعالی گزکی (۸۷۰-۹۴۰ ق) معروف به «محقق ثانی» است. سپس بزرگانی دیگر مانند شیخ بهاء‌الدین محمد عاملی و شیخ حرّ عاملی در دوره طهماسب اول، پادشاه صفوی (۹۳۰-۹۸۴ ق)، به ایران مهاجرت کردند.^(۳)

در این گفتار، به بررسی و شناسایی انساب سادات منطقه جبل عامل با توجه به مستندات می‌پردازیم. پس از بیان وضعیت جغرافیایی و تاریخچه مختصری از شیعیان منطقه، به سادات مهاجر به آنجا اشاره می‌کنیم:

موقعیت جغرافیایی جبل عامل

«جبل عامل» (Jable amel) یا «جبل عامله» ناحیه‌ای است حاصلخیز در لبنان جنوبی که از رود «لیطانی» به طرف جنوب تا حدود فلسطین امتداد دارد.^(۴)

مقدّسی (۳۳۶-۳۸۰ ق) می‌نويسد:

«جبل عامله ذو قری نفیسه و اعناب و اثمار و زيتون و عیون المطر، یسقی زروعهم، یطل علی البحر و يتصل بجبل لبنان»؛^(۵) جبل عامل دارای روستاهای خوب و انگورها و میوه‌ها و زيتون و رودهای جاری است که زراعت‌های مردمان را سیراب می‌کند. این ناحیه از یک سو، مشرف به دریاست و از سوی دیگر، به کوه‌های لبنان ختم می‌شود.

دهخدا می نویسد:

«جبل عامل ناحیه‌ای در لبنان جنوبی، که از کنار نهر لیطانی، نزدیک فلسطین، امتداد می‌یابد.»^(۶)

جبل عامل، معروف به «سرزمین بشارت»^(۷) پیش از وضع مرزهای استعماری، بزرگ‌تر از امروز بود.^(۸) این ناحیه علاوه بر جنوب لبنان، شامل نواحی شمال فلسطین اشغالی نیز می‌شد.

جبل عامل در قدیم، از نواحی شام محسوب می‌شد. مناطق صور، صیدا، بیروت، طرابلس و مصیبه همگی جزو سواحل شام بودند. امروزه جبل عامل در استان جنوبی لبنان واقع شده و شامل شهرهای صور، صیدا، نبطیه، بنت جبیل، مرجعیون، جزین و حاصیبا است.^(۹) دو شهر «صور» و «صیدا» از شهرت خاصی برخوردارند. «صیدا» سومین شهر معتبر لبنان و دارای امکانات طبیعی فراوان می‌باشد.^(۱۰) مرکزیت جنوب لبنان (جبل عامل) با شهر «صور» است.^(۱۱)

تاریخچه شیعیان جبل عامل

«عامله» از قبیله‌های عرب یمن و از نسل عاملة بن سبأ می‌باشد که در هنگام کشورگشایی مسلمانان (و به قولی، پس از ویرانی سد «مأرب») در جنوب و شمال بحرالامیت سکنا گزید و کمی بعد در «جبل علیا» مستقر شد.^(۱۲)

مشهور آن است که تشیع اهل جبل عامل مقدم بر سایر نواحی، بجز سرزمین حجاز بوده و به وسیله ابوذر غفاری، صحابی پیغمبر، بوده است. گویند: ابوذر به وسیله عثمان بن عفان از مدینه به دمشق فرستاده و از آنجا توسط معاویه به نواحی حومه بلاد شام تبعید شد. دو مسجد قدیمی در «مئیس الجبل» و «صرفند»، که به نام ابوذر هستند، دلیلی بر این گفته می‌باشند.^(۱۳)

ناصر خسرو، که در سال ۴۳۹ ق از صور گذشت، می‌گوید: اکثریت مردم این ناحیه شیعه هستند.^(۱۴) یاقوت حموی (۵۷۴-۶۲۶ ق) نیز گفتار او را تأیید می‌کند.^(۱۵)

از قرن سوم هجری، جوامع شیعه در ناحیه «جليله» در جنوب لبنان معروف به «جبل عامل» سکونت داشتند. فراوانی انواع محصولات کشاورزی و دورافتادگی جغرافیایی و حمایت خانواده‌های شیعی، نه تنها سبب تداوم و استمرار یک فرهنگ شیعی در این ناحیه گردید که هنوز هم پابرجاست، بلکه باعث جلب و جذب شیعیان امامیه از سایر بخش‌های سوریه به این منطقه شد. (۱۶)

به هر حال، شیعیان به عنوان یک اقلیت مذهبی در مناطق امن، در جاهایی که از دسترس حکمرانان مرکزی به دور بودند، سکناگزیدند. (۱۷)

طبق آخرین آمارها، شیعیان بیش از چهل درصد جمعیت لبنان را تشکیل می‌دهند. (۱۸)

شیعیان جنوب لبنان در طول تاریخ حیات خود، به ترتیب زیر سلطه بنی‌امیه، بنی‌عباس، ترکان عثمانی، استعمار فرانسه و سلطه مسیحیت بودند. به‌طور کلی، این شیعیان همیشه مخالف ظلم و فساد حکام زمان بوده و هیچ‌گاه تسلیم نشده‌اند. از این‌رو، همیشه مورد بغض و کینه دیگران واقع شده‌اند. (۱۹)

در قرن هشتم هجری، دست کم یکی از مشهورترین خاندان‌های شیعی، فرمانروای جبل عامل (یعنی خاندان آل علی الصغیر از اسلاف خاندان اسعد کنونی)، همچنان در این ناحیه حضور داشت. (۲۰)

مهاجرت سادات و خاندان آنان به جبل عامل

از قرن سوم هجری به بعد، سادات بی‌شماری به صورت فردی و گروهی به جبل عامل مهاجرت کردند. به‌طور کلی، سادات مهاجر به جبل عامل را می‌توان به «سیلقلی» (از نسل جعفر طیار)، «حسنی»، «حسینی»، «موسوی» و «رضویان» تقسیم کرد. مهاجران به منطقه جبل عامل را می‌توان در دو طایفه قرار داد:

الف. گروهی که پس از مهاجرت در آنجا ماندگار شد و اولاد و اعقابشان نیز در آنجا

ماندند.

ب. گروهی که پس از مهاجرت، اعقابشان از منطقه مهاجرت کردند، ولی دوباره نوادگان آنان به سرزمین آبا و اجدادی خود برگشتند؛ مانند امام موسی صدر - که شرح احوال او خواهد آمد.

دسته‌ای دیگر از سادات نیز، به ویژه در قرون معاصر، بین جبل عامل و کشورهای گوناگون مثل عراق و سوریه در حال مهاجرت موقتی بودند. سید عبدالحسین شرف‌الدین و سید عبد‌الله امین (م ۱۳۰۶ ق) از آن جمله‌اند.

در این بخش، به ترتیب الفبا، به سادات مهاجر و خاندان‌های آنان به منطقه جبل عامل پرداخته می‌شود و سپس شجره‌نامه کامل سه تن از آنان به حسب تقدّم عصری که می‌زیستند، ذکر می‌گردد.

آل ابی‌الحسن: از سادات موسوی و از نوادگان حضرت موسی بن جعفر علیه السلام (۱۲۸-۱۸۳ ق)، از فرزندان خاندان آل ابی‌الحسن، گروهی در جبل عامل زندگی می‌کنند. آنان دارای ریاست، جلالت، عظمت، علم، عمل، فضل، کمال، تقوا، صلاح، زهد، ورع و فلاح می‌باشند. هاشم ابن ابی السعادات محمد از نوادگان ابی‌الحسن است. (۲۱)

آل جعفر: از سادات حسنی و از شاخه‌های سادات آل فضل‌الله و اصل آنها از مکه مکرمه هستند. در «پارون» در حدود فلسطین زندگی می‌کنند. (۲۲)

آل شرف‌الدین: در «شحور»، روستایی در ساحل صور، مسکن گروهی از سادات آل شرف‌الدین است. (۲۳)

آل صدرالدین: خاندان آل صدرالدین پیش از اینکه به عراق و ایران مهاجرت کنند، در «شدغیث»، روستایی در ساحل صور، زندگی می‌کردند. (۲۴)

آل صفی‌الدین: سادات آل صفی‌الدین در «شمع»، شهری در ناحیه «شعب»، نزدیک صور، زندگی می‌کنند. (۲۵)

آل فحص: در «جبشیت» سکونت اختیار کرده‌اند. (۲۶)

آل فضل‌الله: از سادات حسنی و از بزرگان مکه معظمه و دارای علم و شرف هستند.

سید محیی‌الدین فضل‌الله از علما و سید فخرالدین در عصر ناصیف به «عینا» هجرت نمودند. (۲۷)

آل‌المش: از فرزندان محمد المش بن طاهر بن ناصر، گروهی به «کَزْک» (۲۸) از نواحی جبل عامل رفتند. آنان دارای فرزندان زیاد بودند و در آنجا تکثیر شدند. (۲۹)

اخوی: سید نور اخوی شاعر بود و اجدادش ایرانی. جدّ سید نور به شهر «صور» رفت. (۳۰)

ارزق حسنی: از نسل ابوالقاسم عبدالله بن محمد ارزق، از نوادگان حسن المثنی بن امام حسن مجتبی علیه السلام هستند. ابوالقاسم عبدالله اولین کسی بود که به شهر «صیدا» مهاجرت کرد. تنها بازمانده او در نیمه دوم قرن پنجم هجری، ابوالفوارس محمد بود. (۳۱)

امین: جدّ اعلاّی سید محسن امین (۱۸۶۵ - ۱۹۵۲ م)، نویسنده کتاب اعیان الشیعه در ده جلد، به نام سید ابراهیم بن سید احمد (زنده در ۱۰۹۸ ق) از حله عراق به جبل عامل رفت. اصل اجداد سید امین از «حله فیحاء» بودند. یکی از فرزندان سید ابراهیم به «شقراء» رفت و در آنجا مقیم شد. (۳۲)

حبوشی: سید حسن بن یوسف حبوشی از علما بود. وی در «نباطیه تحتا» اقامت گزید. (۳۳)

حسنی: گروهی از سادات حسنی در «جناتا» - روستایی کوچک در ساحل صور - زندگی می‌کنند. عالم فاضل سید امین حسنی، فرزند سید احمد، از آنجاست. (۳۴)

حسینی: گروهی از سادات حسینی در «کوثریة السیاد»، روستایی نزدیک ساحل صیدا، زندگی می‌کنند. (۳۵)

حسینی: گروهی از فرزندان محمد، فرزند امام زین‌العابدین علیه السلام (۳۸ - ۹۵ ق)، به صیدا رفتند. (۳۶)

حسینی: از نسل ابوجعفر محمد و از نوادگان عبیدالله اعرج ابن حسین الاصغر، فرزند امام زین‌العابدین علیه السلام، در نیمه اول قرن چهارم به صیدا رفتند. از اعقاب ابوجعفر محمد، اندکی در صیدا هستند. (۳۷)

حسینی: ابوالقاسم احمد از نسل عیسی بن زید الشهید، فرزند امام زین العابدین علیه السلام، است. فرزندان ابوالقاسم احمد به صیدا رفتند. (۳۸)

حسینی: نام او جارالله بن جماعه بن محمد بن عتیق بن رمیح حسینی است. او یکی از فرزندان جارالله بود که در قرن یازده در جبل عامل می‌زیست و از موقوفات موجود ارتزاق می‌کرد. (۳۹)

رضویان: گروهی از سادات موسوی و از نسل جعفر کذاب، فرزند امام علی الهادی علیه السلام هستند. نسل جعفر کذاب به خاطر انتساب آنان به جدشان امام رضا علیه السلام، به «رضویان» معروف هستند. شخصیت بارز این دسته، حسین بن علی بن هارون بن جعفر کذاب می‌باشد که در صیدا نسل دارد. (۴۰)

سماعله: دسته‌ای از اولاد سمعل حسینی، از نسل امام حسین بن علی علیه السلام هستند. پیش از قرن یازدهم هجری، گروهی معروف به «سماعله» در جبل عامل زندگی می‌کردند و از موقوفاتی که داشتند، ارتزاق می‌نمودند. (۴۱)

شبانه حسینی: ابراهیم و ابومسلم، دو برادر از فرزندان محمد شبانه، از سادات حسینی و از نسل عبیدالله الاعرج بن حسین الاصغر از فرزندان امام زین العابدین علیه السلام می‌باشند که در قرن پنجم هجری به جبل عامل مهاجرت کردند. احقاب آنان در قرن نهم در آنجا می‌زیستند. (۴۲)

شرف الدین: سید عبدالحسین (۱۲۹۰ - ۱۳۷۷ ق)، از سادات موسوی، در کاظمین از بانویی فاضله از خاندان «آل صدر» و از پدری دانشمند از خاندان «آل شرف الدین» به دنیا آمد. پس از دوران کودکی، همراه با خانواده رهسپار جبل عامل شد و در آنجا نزد پدر، دروس صرف و نحو و منطق و ... را به اتمام رساند. ۱۷ ساله بود که راهی نجف اشرف شد. عبدالحسین تا سن ۳۲ سالگی در نجف توقف کرد و پس از اینکه چندین اجازه اجتهاد گرفت، روانه جبل عامل شد (۴۳) و در صور ساکن گردید. (۴۴)

تسلط بر مسائل اعتقادی و کلامی، تبخّر در مباحث فقهی، آشنایی محققانه با حدیث و احاطه به تاریخ و حوادث از او عالم جامعی ساخت. تألیفات کلامی او در انتقال

اندیشه‌ها و اندوخته‌هایش در قالب خطابه و نوشته، اعجاب خطبا و نویسندگان را برمی‌انگیخت. وی عالمی نبود که تنها به مسائل علمی بپردازد، بلکه با اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه‌اش، به عنوان مصلحی بزرگ در جهان اسلام ظهور کرد. او راه مبارزه با استعمارگران را در وحدت و اتحاد می‌دانست و خود نیز عملاً در این راه گام نهاد و به موفقیت‌هایی رسید. (۴۵) جمله سید عبدالحسین «لاتنشر الهدی الا من حیث انتشر الضلال» هنوز هم معروف است.

سید عبدالحسین آثار علمی و خدمات اجتماعی فراوانی از خود بر جای گذاشت. او «الکلیة الجعفریة» و نیز «الکلیة العاملة» را تأسیس کرد. (۴۶)

سرانجام، سید عبدالحسین در صبح روز دوشنبه هشتم جمادی‌الثانی سال ۱۳۷۷ ق پس از ۷۸ سال عمر پربرکت به دیار باقی شتافت. پیکرش به بغداد منتقل و از آنجا تا کاظمین بر دوش شیعیان تشییع گردید و در نهایت، در جوار مرقد ملکوتی امیرالمؤمنین علیه السلام در کنار استادش، سید کاظم یزدی، به خاک سپرده شد. (۴۷)

صدر: امام موسی صدر (۱۳۰۷ - ۱۳۵۷ ش) در ۱۵ فروردین سال ۱۳۰۷ شمسی در شهر قم متولد شد. در مدارس جدید، دوره ابتدایی و متوسطه را آموخت و سپس در حوزه علمیة قم به تحصیل علوم اسلامی و عمدتاً فقه پرداخت و به موازات آن، در دانشکده حقوق تهران به اخذ درجه کارشناسی (لیسانس) در حقوق اقتصادی نایل آمد. امام موسی صدر در سال ۱۳۳۴ ش پس از درگذشت پدر بزرگوارش، به عراق مسافرت کرد و به مدت چهار سال در حوزه علمیة نجف اشرف از محضر استادان بزرگی همچون سید محسن حکیم، محمد رضا آل یاسین و سید ابوالقاسم خوئی در علوم فقه و اصول بهره جست. (۴۸)

امام موسی صدر در سال ۱۹۵۹ م در شهر صور در جنوب لبنان اقامت گزید، در سال ۱۹۶۹ م «مجلس اسلامی عالی شیعه» را تأسیس کرد و به ریاست این شورا انتخاب گردید، در سال ۱۹۷۰ م شورایی برای جنوب ایجاد نمود، در سال ۱۹۷۴ م به منظور انجام اقداماتی، «حرکة المحرومین» را بنیاد نهاد که تنها سازمان شیعه در کشور لبنان بود

و در سال ۱۹۷۵ م گروه شبه نظامی «امل» را ایجاد کرد. (۴۹)

امام موسی صدر در جبل عامل دعوت دینی را به طور غیرمستقیم شروع کرد. وی معتقد بود: اخلاق، ذوق و ابتکار در شیوه دعوت و نیز استقامت لازم است. می‌گفت: در مدت کمتر از دو سال در شهر صور، در صورتی که سبک دعوت متناسب با زمان باشد و نیز با احتیاجات روحی مردم، اگر اسلام جامع و کاملی عرضه شود اثر بسیار خوبی دارد. (۵۰)

صدر با کارهای خویش، به بسیاری از نابسامانی‌های اجتماعی جنوب لبنان خاتمه داد؛ به وضعیت زنان جامعه سر و سامان بخشید و با برنامه‌ریزی مناسب، گدایی را ریشه کن کرد. (۵۱)

سرانجام، امام موسی صدر در ۲۵ اوت سال ۱۹۷۸ م در زمانی که به کشور لیبی مسافرت کرده بود، ناپدید شد. پس از این پیشامد، شیخ محمد مهدی شمس‌الدین جانشین او گردید. (۵۲)

عراقی: سید محمد حسین مرتضی پس از مهاجرت پدرش به عراق، به جبل عامل بازگشت و سرانجام، در «شقراء» فوت کرد. (۵۳)

فیلقی (سبلیقی): از نسل عبدالله الفیلق (السلیق) بن محمد الاحمر، از نوادگان جعفر الطیار فرزند ابوطالب علیه السلام به صیدا رفتند. این گروه از سادات به «زینبی» نیز معروف هستند. (۵۴)

کُزَی حَسینی: اسماعیل علم‌الدین بن ترجم کرکی (م ۶۹۸ ق) از نوادگان عییدالله الثالث و عییدالله الاعرج، فرزند حسین الاصغر، جوانی زیبا بود، به بغداد مسافرت کرد و در آنجا درس آموخت، فقه امامیه را به خوبی فراگرفت و فقیه شد، سفری برای تجارت به شام نمود و سرانجام، در «کرک نوح» به سال ۶۹۸ ق فوت کرد. (۵۵)

مرعشی (مرعش): از نوادگان حسین الاصغر بن امام زین العابدین علیه السلام، از فرزندان حسن (حسین) مرعش پیش از قرن ششم هجری به صیدا رفتند. (۵۶)

موسوی: سادات موسوی در «دیر سریان»، روستایی نزدیک «طیبیه»، از توابع

«مرجعین» زندگی می‌کنند. سیدهاشم عباس فاضل، شاعر متوفی معاصر از سادات «دیر سریان» است. (۵۷)

موسوی: محمد بن علی (۹۴۶ - ۱۰۰۹ ق)، نوه دختری شهید ثانی است که یک گروه از علمای «جَبِیع» از فرزندان و اعقاب او هستند. فرزندش، حسین، نزد پدر تحصیل خود را به اتمام رساند و سپس به ایران آمد و در عصر شیخ بهائی به تحصیلات خویش ادامه داد. وی در خراسان اقامت گزید و شیخ الاسلام مشهد شد. (۵۸)

موسوی عاملی: سیدحسین جَبِعی عاملی (م ۱۰۶۹ ق)، از علمای «جَبِیع» و از نوادگان حسین بن ابراهیم، فرزند حضرت موسی بن جعفر علیه السلام بود. سیدحسین با ۲۴ واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام می‌رسد. (۵۹)

شجره‌نامه سید ابراهیم و ابومسلم شبانه (زنده در قرن پنجم ق) (۶۰)

امام علی زین العابدین (۳۸ - ۹۵ ق)

حسین الاصغر

عبیدالله الاعرج

علی الصالح

عبیدالله الثانی

علی

عبیدالله الثالث

ابی الحسن محمد الاشر

ابی علی محمد امیرالحاج

ابی العلاء مسلم الاحول امیرالحاج

عمار

تمام

محمد شبانه

ابومسلم شبانه

ابراهیم شبانه

شجره‌نامه سیدحسین موسوی جبعی عاملی (م ۱۰۶۹ ق) (۶۱)

موسی بن جعفر علیه السلام (۱۲۸ - ۱۸۳ ق)

ابراهیم

حسین

طاهر

محمد

عبدالله

علی

محمد

عبدالله

محمد

محمد

حمزة

سعدالله

مرکز تحقیقات کاتبان علوم اسلامی

احمد

عبدالله

محمد

ابی الحسن

محمد

علی

حسین

محمد

حسین

علی

سید حسین موسوی

شجره نامه سید محسن امین (۱۸۶۵ - ۱۹۵۲ م) (صاحب اعیان الشیعة) (۶۲)

امام علی زین العابدین علیه السلام

ابی الحسین زید الشہید

عبداللہ بن الحسین ذی الدمعة (ذی العبرة)

یحیی

عیسی

علی

احمد

یحیی

احمد

محمد

علی

محمد

طاہر

مرکز تحقیقات کامپیوتری و اسلامی
عیسی
محمد

الحسین

سید قاسم

سید احمد

سید ابراہیم

سید احمد

سید حیدر

سید ابی الحسن موسی

سید محمد الامین اول

سید علی

سید عبدالکریم

سید محسن الامین عاملی حسینی

پی نوشتها

۱. مصطفی چمران، لبنان، تهران، بنیاد شهید چمران، ۱۳۶۲، ص ۲۹.
۲. قاضی نورالله شوشتری، مجالس المؤمنین، تهران، اسلامیة، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۷۷-۷۸.
۳. درباره مهاجرت عاملیین به ایران و علل آن، ر.ک: مهدی فرهانی منفرد، «مهاجرت علمای شیعه به ایران در عصر صفوی»، روزنامه ایران، ۱۸ آذر ۱۳۷۵.
۴. غلامحسین مصاحب، دائرةالمعارف فارسی، تهران، فرانکلین، ج ۱، ص ۷۲۹.
۵. ابو عبداللّه محمد بن احمد مقدّسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، تصحیح علی نقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱، ص ۱۶۲.
۶. علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، «جبل عامل».
۷. «بشارت» یا نام یکی از حکام مهاجران اولیه به جبل عامل و یا اسم یکی از امرای بنی معن است. این احتمال نیز وجود دارد که بشاره بن مقبل قحطانی و یا حسام الدین بن اسدالدین باشد. (محمد تقی فقیه، جبل عامل فی التاریخ، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۶ ق، ص ۷۳).
۸. محسن الامین، خطط جبل عامل، تحقیق حسن الامین، بیروت، الانصاف، ۱۳۸۰ ق، ج ۱، ص ۴۷-۴۸.
۹. نقشه خوانی لبنان، لبنان، مؤسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی، ۱۳۶۴، ص ۲۵-۲۶.
۱۰. همان.
۱۱. نسیم برهم، «زمینه جغرافیایی بحران لبنان»، ترجمه محمدرضا مروارید، فصل نامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۲۷، ص ۷ (زمستان ۱۳۷۱).
۱۲. محمد تقی فقیه، پیشین، ص ۷۳ / محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۵۳ / نسیم برهم، پیشین، ص ۷ / غلامحسین مصاحب، پیشین، ج ۱، ص ۷۲۹.
۱۳. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۲۹۸ / مصطفی چمران، پیشین، ص ۲۸.
۱۴. ناصر خسرو قبادیانی، سفرنامه حکیم ناصر خسرو، تصحیح محمد دبیر سیاقی، ج دوم، مشهد، زوّار، ۱۳۶۳، ص ۲۰.
۱۵. یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت، دارصادر، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۳۰۷.
۱۶. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۸۳-۸۴ / لبنان، پیشین، ص ۲۱.
۱۷. مصطفی معینی، ساختار اجتماعی لبنان و آثار آن، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۴۷۲، ص ۱۳.
۱۸. اطلس کامل گیتاشناسی (۱۲۲)، ج نوزدهم، تهران، ۱۳۸۱، ص ۲۵.
۱۹. مصطفی چمران، پیشین، ص ۱۳ و ۲۰.
۲۰. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۱۳۴.
۲۱. ضامن بن شدقم حسینی، تحفة الازهار و زلال الانهار، تحقیق سلمان الجبوری، تهران، آئینه میراث، ۱۴۲۰ ق، ج ۳، ص ۱۵۷.

۲۲. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۳۶.
۲۳. همان، ج ۱، ص ۲۴۲.
۲۴. همان، ج ۱، ص ۲۴۲.
۲۵. همان، ج ۱، ص ۲۴۸.
۲۶. همان، ج ۱، ص ۲۱۱.
۲۷. همان، ج ۱، ص ۲۷۰.
۲۸. «کُرک» از نواحی جبل عامل است. (ضامن بن شدقم حسینی، پیشین، ج ۳، ص ۱۷۹) «کُرک نوح» اسم روستایی در کوه‌پایه‌های لبنان جنوبی می‌باشد. (محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۲۷۹).
۲۹. ضامن بن شدقم حسینی، پیشین، ج ۳، ص ۱۷۹.
۳۰. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۲۵۶.
۳۱. ابواسماعیل ابراهیم طباطبا، مهاجران آل ابوطالب (ترجمه منقله الطالبیة)، ترجمه محمدرضا عطایی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۲، ص ۲۷۶ / اسماعیل مروزی، الفخری فی انساب الطالبیین، تحقیق مهدی رجایی، قم، مکتبه مرعشی نجفی، ۱۴۰۹، ق، ص ۱۲۶.
۳۲. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۲۴۴، ص ۸ و ۶.
۳۳. همان، ج ۱، ص ۳۰۰.
۳۴. همان، ج ۱، ص ۲۰۰.
۳۵. همان، ج ۱، ص ۲۷۸.
۳۶. ابواسماعیل ابراهیم طباطبا، پیشین، ص ۲۷۶.
۳۷. اسماعیل مروزی، پیشین، ص ۶۹.
۳۸. همان، ص ۵۵.
۳۹. ضامن بن شدقم حسینی، پیشین ج ۲، ص ۴۵۹.
۴۰. ابواسماعیل ابراهیم طباطبا، پیشین، ص ۲۷۶ / جمال‌الدین احمد بن عنبه، الفصول الفخریه، به اهتمام جلال‌الدین محدث ارموی، تهران، شرکت انتشارات علمی - فرهنگی، ۱۳۶۳، ص ۱۳۴ / سید احمد کیا گیلانی، سراج الانساب، تحقیق مهدی رجائی، قم، مکتبه مرعشی نجفی، ۱۴۰۹، ق، ص ۷۳.
۴۱. ضامن بن شدقم حسینی، پیشین، ج ۲، ص ۳۲۲.
۴۲. جمال‌الدین احمد حسینی، عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم، الرضی، ۱۳۶۲، ص ۳۳۰.
۴۳. «مردی از تبار اندیشه»، روزنامه خراسان، ۶ آذر ۱۳۷۲.
۴۴. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۳۶.
۴۵. «پرچم افراشته دین»، روزنامه جمهوری اسلامی، ۳۰ مهر ۱۳۷۵.
۴۶. «جلوه‌هایی از هجرت علما؛ سید شرف‌الدین عاملی؛ منادی وحدت»، نشریه مبلغان، ش ۲۳ (رمضان ۱۴۲۲ ق)، ص ۱۳۶.

۴۷. همان.
۴۸. علی حجّتی کرمانی، لبنان به روایت امام موسی صدر و دکتر چمران، تهران، قلم، ۱۳۶۴، ص ۱۶ و ۱۷.
۴۹. لبنان، پیشین، ص ۵۹.
۵۰. «ذوق و ابتکار در دعوت؛ امام موسی صدر»، روزنامه ایران، ۱۱ شهریور ۱۳۸۰.
۵۱. همان.
۵۲. لبنان، پیشین، ص ۵۹.
۵۳. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۹.
۵۴. اسماعیل مروزی، پیشین، ص ۱۸۸ / فخر رازی، الشجرة المباركة، تحقیق مهدی رجایی، قم، مکتبه مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق، ص ۲۰۹.
۵۵. صفی‌الدین محمد (ابن طقطقی)، الاصلی فی انساب الطالبیین، تحقیق مهدی رجایی، قم، مکتبه مرعشی نجفی، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۸۹.
۵۶. اسماعیل مروزی، پیشین، ص ۷۶ و ۵۵.
۵۷. محسن الامین، پیشین، ص ۲۳۴.
۵۸. مصطفی معین آرائی، پیشین، ص ۲۴.
۵۹. محمد بن الحسن الحرّ العاملی، امل الآمل، تحقیق احمد حسینی، بغداد، مکتبه الاندولس، ۱۳۸۵ ق، ص ۷۹.
۶۰. جمال‌الدین احمد حسین، پیشین، ص ۳۳۰.
۶۱. محمد بن الحسن الحرّ العاملی، پیشین، ج ۱، ص ۷۹.
۶۲. محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶ و ۸.

